

Paredis, E. (2010), “Is de tijd voor een duurzaamheidstransitie aangebroken?”, *Oikos* 53

Is de tijd voor een duurzaamheidstransitie aangebroken?

In één van zijn essays zegt Herman de Coninck dat de helft van de wereldpoëzie gaat over hoe je moet leren een vrouw te verliezen, over hoe je je jeugd moet leren te verliezen, vooruitzichten, geloof. Literatuur grijpt constant terug naar grote thema's: liefde en haat, hoop en ontgoocheling, trouw en verraad, moed en lafheid, leven en dood, onrecht en engagement. De kunst voor de schrijver ligt erin telkens opnieuw vorm en inhoud zo te combineren dat hij de lezers van zijn tijd emotioneel of intellectueel raakt, hen iets leert over de wereld waarin ze leven, over hun plaats in die wereld, of over hoe hun leven te leven.

Dat kenmerk van literatuur speelde enkele keren door mijn hoofd terwijl ik *Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid* aan het lezen was, het nieuwe boek van Peter Tom Jones en Vicky De Meyere. Want iets gelijkaardigs gebeurt in debatten en boeken over filosofische, politieke of maatschappelijke denkbeelden en vraagstukken, vraagstukken die dikwijls al decennia of zelfs eeuwen meegaan. Telkens weer ondernemen auteurs pogingen om de betekenis daarvan voor onze tijd te vatten, om bekende argumenten nieuwe relevantie te geven, of om nieuwe argumenten toe te voegen aan het betoog. Of het nu gaat over democratie, de betekenis van de holocaust, de invloed van de media, het belang van religie, of zoals in het geval van *Terra Reversa*: de noodzaak om onze maatschappij op een pad van duurzame ontwikkeling te leiden (Jones en De Meyere spreken liever van ‘rechtvaardige duurzaamheid’). Het is niet de eerste keer dat er een boek over duurzaamheid verschijnt en de inhoudelijke voorstellen die de auteurs lanceren, zijn grotendeels bekend terrein voor wie een beetje het debat over de sociaal-ecologische problematiek volgt. Over de richting die we moeten uitgaan op vlak van bijvoorbeeld mobiliteit, voeding of energie heb ik dus niet zoveel nieuws gelezen. Het belang van dit boek ligt volgens mij vooral in de brede blik die gehanteerd wordt en meer bepaald in het denkkader dat alles bij elkaar houdt. Dat kader geeft het boek zijn relevantie in het huidige tijdsgewricht. Daarover verderop meer.

Nood aan radicale verandering

Terra Reversa gebruikt de analyse uit een vorig boek, *Terra Incognita* (van Peter Tom Jones en Roger Jacobs) als opstap. Het vertrekpunt is dat problemen zoals klimaatverandering aantonen dat economische en materiële groei niet eindeloos kunnen blijven doorgaan in een biofysisch begrensde wereld. We bevinden ons in een ‘no analogue state’, een toestand waarbij de snelheid, grootte en ruimtelijke impact van menselijk handelen nooit eerder in de menselijke geschiedenis is voorgekomen. Niet alleen de ecologische gevolgen daarvan zijn enorm. Ondanks de schaal van de economie komen de opbrengsten maar aan een klein deel van de wereldbevolking ten goede. Veel gelukkiger blijken die daar overigens niet van te worden. En tegelijkertijd wordt alsmaar duidelijker dat het kapitalistisch model dat de economie voortdrijft geen stabiele basis voor welvaart kan creëren. We hebben dus nood aan een nieuw model dat erin slaagt ecologische grenzen, sociale rechtvaardigheid, economische stabiliteit en levenskwaliteit met elkaar te verbinden. Beknopt maar toch helder slagen Jones en De Meyere erin om uit te leggen hoe het dilemma van de groei-economie – momenteel nodig voor economische stabiliteit, maar ecologisch en sociaal onhoudbaar – daarbij een cruciaal vraagstuk wordt.

Daarna werken de auteurs vier deelgebieden gedetailleerder uit die vooral vanuit consumptieperspectief belangrijk zijn, met name mobiliteit, voeding, toerisme, en wonen en bouwen. Die nadruk op duurzame consumptie en de motivaties van consumenten is vernieuwend, want pleidooien voor meer duurzaamheid blijven nogal eens steken bij duurzamere productie. En de consument moet dan maar volgen. Hier wordt er een kader uitgetekend, gebaseerd op onderzoek van Ken Wilber, dat toelaat consumentengedrag niet alleen te benaderen vanuit gedrag en attitudes (wat de traditionele kijk is), maar ook vanuit collectieve wereldbeelden en structuren, kortom de brede maatschappelijke context waarin die consument moet zien te overleven. In het boek wordt terecht opgemerkt dat veel educatie- en sensibiliseringscampagnes hun doel voorbijschieten omdat dikwijls enkel op een deelfacet van consumentengedrag gefocust wordt. Jones en De Meyere stellen daarom een nieuw model voor dat ook dat ook door de Britse overheid gebruikt wordt en dat door een combinatie van vier E's (enable, encourage, exemplify, engage) consumenten probeert te bereiken. Maar ook daarmee raakt minstens één fundamenteel vraagstuk niet opgelost: het macro-economisch groeiprobleem dat zich ook uit op het niveau van de consument, die eveneens in een spiraal van meer-en-meer terecht gekomen is. Als perspectief voor de consument gebruiken de auteurs enkele keren de formulering "anders, beter, verstandiger en soms minder". Ik vrees dat ze daarmee een beetje rond de hete brij heen fietsen. Matigheid, de kunst om de juiste maat te vinden en te houden, op individueel maar zeker ook op collectief niveau, zal uiteindelijk bepalend zijn of we tot een vorm van rechtvaardige duurzaamheid kunnen komen. In een boek waar consumptie zo centraal staat, komt dat te weinig uit de verf.

De uitwerking van de verschillende thema's (mobiliteit, voeding, toerisme, en wonen en bouwen) neemt eenderde van het boek in beslag en is zeker boeiend, maar zoals boven gezegd, ik kan niet zeggen dat het inhoudelijk veel voorstellen bevat die de afgelopen twee à drie decennia al niet vaker gelanceerd zijn. Op het vlak van mobiliteit pleiten Jones en De Meyere onder andere voor een vergroening van het wagenpark, de uitbouw van mobiliteitsdiensten en een modal shift van auto's naar openbaar vervoer en de fiets. Duurzamere voeding vraagt een familiale, agro-ecologische landbouw, met onder andere een sterk verminderd vleesverbruik. Duurzaam toerisme is nog ver af, maar zal ongetwijfeld gepaard moeten gaan met minder vliegtuigreizen en verre verplaatsingen. En onze woningen hebben nood aan passiefbouw, duurzame materialen, efficiënte apparaten, en een nieuwe visie op ruimtelijke ordening. Dat alles moet omkaderd worden door een sterk overheidsbeleid, een prijsbeleid met internalisering van externe kosten en een goed wettelijk kader.

Het vernieuwende van het boek ligt niet in dit soort voorstellen, al is het wel goed dat ze hier nog eens op een coherente manier bij elkaar gebracht worden. Op die manier wordt het een soort basisboek waar je, althans voor die vier terreinen, op kan terugvallen als de inspiratie even opdroogt. Maar de relevantie van dit boek zit volgens mij vooral in het denkkader dat alles bij elkaar houdt en dat een ingang biedt om enerzijds het beleid en de praktijken rond duurzame ontwikkeling te heroriënteren, en om anderzijds verbindingen te leggen met de transformatie van de economie die volop bezig is. Dat kader bouwt sterk op de transitiewetenschap en het transitiebeleid zoals die vooral in Nederland in de loop van de laatste tien jaar ontwikkeld zijn. De industriële samenleving wordt daarin geanalyseerd als een samenleving die worstelt met hardnekkige problemen in de systemen die onontbeerlijk zijn voor onze welvaart, zoals het energiesysteem, het mobiliteitssysteem en het voedselsysteem. Er zijn 'transities' nodig om die systemen te heroriënteren naar duurzaamheid, waarbij een transitie een diepgaande wijziging is in de dominante structuur, praktijken en cultuur van een systeem. Die dominante structuur, cultuur en praktijken wordt vaak het 'regime' genoemd. In het mobiliteitssysteem is bijvoorbeeld het regime rond de auto met interne verbrandingsmotor

dominant. Radicale veranderingen in regimes gebeuren natuurlijk niet van vandaag op morgen. Een transitie vraagt meestal verschillende generaties, verloopt in verschillende fasen en vraagt de betrokkenheid van een groot aantal actoren.

Dat klinkt misschien nogal abstract, maar wie zich wat verdiept in dit denkkader leert dat er heel wat aanknopingspunten in zitten om het duurzaamheidsbeleid te vernieuwen. Een belangrijke verschuiving zit in de nadruk op innovatie van *systemen*, en niet enkel van producten en productieprocessen. We zijn dus niets met alleen maar groene wagens die op een duurzamere manier geproduceerd worden; het hele regime rond de auto moet wijzigen. Aangezien we het hebben over de dominante structuur, cultuur en praktijken rond de auto, komt een breed veld van veranderingsmogelijkheden in zicht: de industriële structuur (bv. autoproducenten), het onderhouds- en distributienetwerk (bv. autoverkoopers, garages), het logistiek bevoorradingsstelsel (bv. benzinstations, petroleumbedrijven), het artefact zelf (de auto, met al zijn onderdelen), de wegeninfrastructuur en het verkeersstelsel, de regelgeving (bv. verkeersregels, verzekeringsbeleid), de voorkeuren en competenties van de bestuurder, de symbolische en culturele betekenis van de auto (bv. vrijheid, individualiteit), de probleempercepties (bv. op vlak van veiligheid en verkeersproblemen), oplossingsrichtingen en denkkaders die gehanteerd worden (bv. om files op te lossen).

Botsende logica's creëren openingen

Een vergelijkbare redenering kan gemaakt worden voor het landbouw- en voedselstelsel, waar het regime steunt op geïndustrialiseerde, intensieve landbouw en veeteelt, met wereldwijde aanvoer- en afzetmarkten, en een consument die geen grenzen of seizoenen meer kent. Of het energiesysteem met een regime dat bouwt op fossiele brandstoffen en kernenergie, grootschalige en gecentraliseerde productie, vergroting van capaciteit in plaats van beperking van de vraag. Duurzaamheid vraagt diepgaande wijzigingen in dit soort regimes. Het systeemverstorende potentieel van duurzame ontwikkeling komt daarmee terug op de agenda. Dat wijkt sterk af van het discours dat de laatste jaren rond duurzame ontwikkeling gegroeid is, waarin alles draait rond win-win-win situaties en evenwicht tussen de economische, ecologische en sociale pijler van duurzaamheid. Voor een transitie is het nodig bewust op zoek te gaan naar een verstoring van evenwichten in dominante regimes om innovaties voor duurzaamheid op gang te brengen.

Mooi als perspectief, maar makkelijker gezegd dan gedaan. Want een typisch kenmerk van regimes is dat de verschillende onderdelen stevig aan elkaar zijn vastgeklonken en op elkaar inspelen (zie de onderdelen van het regime rond de auto), waardoor hun stabiliteit groot is. Wetenschappelijk onderzoek naar historische en hedendaagse transitieën leert echter dat er momenten zijn waarop die stabiliteit grondig verstoord raakt en er zich kansen voor verregaande maatschappelijke verandering openen. Dat is het geval als de externe druk op regimes groot wordt, als tegelijk hun interne logica ontregeld raakt, en als zich sterke alternatieve niches aandienen. Is dat momenteel het geval en kunnen duurzaamheidstransitieën doorbreken?

Vele generaties mensen hebben al van zichzelf gedacht dat ze in een tijd van grote veranderingen leven en met onze generatie is dat niet anders. Er valt ook wel iets voor te zeggen. Met een transitiebril kun je zien dat bijvoorbeeld de energie-, mobiliteit- en voedselregimes sterk onder druk staan, onder andere ten gevolge van de economische en de klimaatcrisis. De gangbare manier van denken en handelen is daardoor op enkele jaren tijd veel minder vanzelfsprekend geworden. De interne logica's beginnen ook te botsen. De logica

van verder, sneller en meer brengt ons steeds vaker tot stilstand op vlak van mobiliteit. De beheersingslogica in de landbouw, gericht op permanente productiviteitsverbetering, wordt problematisch voor boer, dier en consument. Tenslotte, voor de belangrijkste regimes bestaan er meer en meer niches die een oplossing proberen te bieden voor de problemen waarmee het regime worstelt. Boven werden er al een aantal aangehaald voor mobiliteit, voeding, wonen en bouwen, en toerisme.

In *Terra Reversa* gebruiken Jones en De Meyere slechts een klein onderdeel van al het wetenschappelijk werk dat rond transitie verricht is om hun analyse te maken en om oplossingen aan te dragen. Ik ben ervan overtuigd dat er veel meer mogelijkheden in het analysekader zitten dan er hier gebruikt worden, maar dat is niet bedoeld als verwijt aan de auteurs. Met dit boek slagen ze er alvast in transitiedenken op de kaart te zetten in Vlaanderen. Het is nu aan anderen om hiermee verder aan de slag te gaan.

Een transitie aansturen is niet evident

Een centraal vraagstuk daarbij is hoe transitie in een duurzame richting geduwd kunnen worden. Want er mag geen misverstand over bestaan: zoals we transitie boven gedefinieerd hebben, gaat het om een fenomeen dat zich doorheen de hele menselijke geschiedenis heeft afgespeeld. Systemen en de dominante regimes daarin komen op en worden daarna weer verdrongen. En ook al staan er momenteel veel regimes onder druk, er is geen enkele wetmatigheid die zegt dat we automatisch in duurzamere systemen terecht zullen komen. De politieke en beleidsstrategie die gevolgd moet worden om transitie naar duurzaamheid te oriënteren, is dus cruciaal.

Het verst uitgewerkt model hiervoor staat bekend als transitie management en er wordt sinds 2001 onder verschillende vormen mee gewerkt in Nederland, o.a. op vlak van energie, mobiliteit, landbouw, en biodiversiteit en natuurlijke rijkdommen. Ondertussen lopen er ook processen in de zorg- en gezondheidssector. Verschillende ministeries en vele maatschappelijke actoren zijn bij de processen betrokken. Ook in Vlaanderen lopen twee kleine transitieprocessen op deze basis, beide geïnitieerd vanuit de milieuadministratie: DuWoBo, dat zich richt op duurzaam wonen en bouwen, en Plan C, dat zich richt op duurzaam materialenbeheer. Jones en De Meyere zien een rol voor transitie management, al beseffen ze dat het succes van deze aanpak nogal gemengd is. Uit recent gepubliceerd internationaal onderzoek – nog van na de publicatie van *Terra Reversa* – over de resultaten van transitie management, blijkt dat transitie management vooral slaagt in de creatie van een nieuwe taal en een denkkader, met concepten waarmee over beleidsdomeinen heen nagedacht kan worden over de toekomst van maatschappelijke systemen. Systeembdenken raakt daardoor makkelijker ingeburgerd, net zoals het idee dat het beleid zich daarvoor met de lange termijn moet bezighouden. Er is ook meer integratie tussen beleidsdomeinen gecreëerd. De term ‘transitie’ functioneert als een soort grensobject dat de discussie vereenvoudigt tussen beleid, maatschappelijke actoren en wetenschap, en tussen verschillende disciplines.

Eén van de belangrijkste kritieken is evenwel dat in zijn concrete uitwerking op het terrein transitie management blijft steken in ecologische modernisering. Er is geen sprake van echte structurele veranderingen, zoals in de theorie wordt vooropgesteld. Het zijn de gevestigde spelers die de touwtjes in handen houden. Transitie management lijkt kwetsbaar voor technocratische interpretatie door beleidsmakers en wordt makkelijk gerecupereerd ten dienste van de doelstellingen en belangen van machtige actoren. Een tweede generatie van transitiebeleid zou aan verschillende probleemvelden aandacht moeten besteden. Ten eerste

draagt de theorie wel veel bij aan het begrijpen en analyseren van de processen die zich afspelen tijdens transitie, maar de inhoud die transitie moeten krijgen, wordt over het algemeen vaag gelaten en verschoven naar visievormingsprocessen tussen betrokken actoren. Doordat er ook weinig aandacht gaat naar ongelijke machtsverhoudingen tussen die actoren, wordt recuperatie van de transitieagenda door machtige spelers in de hand gewerkt. Ten tweede staan transitieprocesmanagementprocessen niet los van de ruimere beleidscontext en moeten ze zich zien waar te maken in een beleidsomgeving die gewend is anders te functioneren. De eigenheid bewaren blijkt niet vanzelfsprekend te zijn. Ten derde is het opzetten van een langetermijnbeleid in de stijl van transitieprocesmanagement zelf een langetermijnproces, waarbij voortdurende terugkoppeling nodig is met het reguliere beleid dat met een agenda op kortere termijn werkt. Ook niet evident, maar het biedt wel kansen om verschillende agenda's aan elkaar te koppelen.

Wat politieke strategie betreft, zetten Jones en De Meyere in *Terra Reversa* vooral in op het eerste probleemveld. Ze wijzen terecht op de machtproblematiek in het definiëren van een transitie en proberen die op te vangen door te pleiten voor een transitiestrategie van het maatschappelijk middenveld: een middenveld dat eendrachtig aan tegenmacht bouwt en ageert vanuit een gedeelde toekomstvisie kan de politieke wereld in beweging krijgen. Het electorale draagvlak van dat middenveld biedt een basis om een transitiebeleid voor duurzaamheid op te bouwen, en naarmate overheden sterker inzetten op sociaal en ecologisch beleid kan een zelfversterkende dynamiek ontstaan. Jones en De Meyere voegen er aan toe dat zoiets ook een transitie van het middenveld zelf vraagt, voorbij “de folklore van de projectjes” en naar versterkte samenwerking tussen o.a. vakbonden en nieuwe sociale bewegingen.

Ik deel die analyse, tenminste gedeeltelijk. Er is geen twijfel over dat een middenveld met een gedeelde visie over de richting die we uit moeten, zwaarder kan wegen op maatschappelijke debatten dan nu het geval is. Onder invloed van o.a. de economische en de klimaatcrisis zijn een aantal analyses en oplossingsrichtingen van oude en nieuwe sociale bewegingen dichter bij elkaar komen liggen. Inzetten op een gezamenlijke transitieronde, zoals Jones en De Meyere voorstellen, is de moeite van het proberen meer dan waard. Al zouden de tegenstellingen en de verschillen in politieke strategie wel eens groter kunnen zijn dan op het eerste zicht lijkt.

Sterf, oude vormen en normen

Maar er zal meer nodig zijn om transitie op gang te brengen dan opbouw van tegenmacht en electoraal draagvlak. De Nederlandse socioloog Raf Janssen heeft er ruim vijftien jaar geleden al op gewezen dat ondanks alle pogingen tot opbouw van tegenmacht, de directe veranderingsmacht van sociale bewegingen beperkt is. De macht van het gangbare maatschappelijke bestel is niet zomaar te breken, maar er doen zich in de voortgang van het normale mogelijk wel ontwikkelingen voor die aanzetten tot vernieuwing kunnen zijn. Vaak komen die voort uit onbedoelde neveneffecten van maatregelen die genomen worden om het systeem overeind te houden. Janssens pleit daarom voor een strategie van ‘dansen en ontspringen’: ontspringen van het gangbare door eigen ideeën te ontwikkelen over wat maatschappelijk wenselijk is, maar tegelijkertijd meedansen door in het gangbare ontwikkelingen op te sporen en te versterken die het systeem onder druk zetten en daardoor nog ongekende kansen voor verandering openen. De nagestreefde maatschappelijke veranderingen komen zo mogelijk via een onverwachte weg tot stand; hoe het resultaat er uiteindelijk uitziet, is niet te voorspellen. Wie Janssen nu herleest, ziet opvallend veel parallellen met een aantal gedachten die ten grondslag liggen aan het transitiekader.

Terra Reversa begeeft zich een stuk op die weg door als pragmatisch startpunt te pleiten voor een Green New Deal XL. Een Green New Deal kan geïnterpreteerd worden als een antwoord van het kapitalisme op de gecombineerde economische en klimaatcrisis, maar opent misschien nog ongekende mogelijkheden die een groene economie verder doorontwikkelen. Jones en De Meyere blokken hun eigen voorstellen echter bijna meteen weer af door te zeggen dat ze nergens Green New Deals tot stand zien komen. Het enige wat er in Vlaanderen in die richting voorhanden is, namelijk *Vlaanderen in Actie* met het Pact 2020 en het discours van groene economie dat daarrond zweeft, wordt afgeserveerd als een actieplan dat gebaseerd is op een neoliberale groei- en competitiviteitslogica. Als analyse is daar niet veel tegenin te brengen: de enge technologische focus en de invulling van groene economie in ViA doet pijn aan de ogen. Een strenge afwijzing ligt voor de hand, met een onderbouwde kritiek om aan dit spel niet mee te doen.

Toch twijfel ik of dit de enig mogelijke strategie is. De reden waarom niet alleen in Vlaanderen, maar ook in andere OESO-landen strategieën en akkoorden à la ViA en Pact 2020 worden opgezet, is net omwille van een groeiende onmacht op economisch vlak, met een industrie die in transformatie is, maar niet weet waar naartoe. Bovendien is er toch enig bewustzijn van de noodzaak om de economie ecologischer in te richten. De opgang van een begrip als de koolstofarme economie toont dat aan. Net op zo'n moment zijn er misschien mogelijkheden om het denkproces een stap verder te brengen en "reflexieve modernisering" te stimuleren, om een term van Ulrich Beck te gebruiken: gangbare praktijken en structuren komen onder druk en worden fundamenteel in vraag gesteld. Zekerheid is er niet, maar mogelijk kunnen sociale bewegingen en kritische wetenschappers op zo'n moment met behulp van nieuwe denkkaders (zoals het transitiekader) trachten invloed te verwerven om het industriële bestel zo snel mogelijk te ontwikkelen voorbij zijn huidige vormen en normen, om Raf Janssen te parafraseren. De vraag is met andere woorden of een onderdeel van de politieke transitiestrategie niet moet zijn om net in fora zoals ViA en Pact 2020 nieuwe denkkaders proberen binnen te brengen. Als actiemiddel kan alvast aan alle *captains of society* een exemplaar van *Terra Reversa* bezorgd worden. Want dit boek verdient het om breed gelezen te worden: binnen sociale bewegingen omdat het voor hen een nieuw perspectief op verandering opent, maar hopelijk ook ver daarbuiten, want daar is de nood aan andere denkkaders nog veel groter.

Erik Paredis

Erik Paredis is als onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (UGent). Hij werkt aan een doctoraat over de politieke en beleidsbetekenis van het transitiedenkkader.

Jones, P.T., De Meyere, V. (2009), *Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid*, EPO/Jan Van Arkel, Antwerpen/Utrecht.